

Çerkes Diasporasında Kolektif Kimlik İnşası: Anderson'ın “Hayali Cemaatler” Kavramı Üzerinden Bir İnceleme*

Meltem YILDIRIM BAŞOĞLU¹

Öz

Diasporik topluluklar, göçmen olmanın beraberinde getirdiği sosyoekonomik ve kültürel zorluklarla başa çıkmaya çalışırken, aynı zamanda geldikleri ülkenin kültürel mirasını koruma ve sürdürme sorumluluğunu da üstlenmektedirler. Ortak kimlik, inanç ve dil etrafında birleşen, ancak bireysel olarak birbirlerini tanımayan göçmenler, Benedict Anderson'ın kavramsallaştırdığı biçimiyle bir “hayali cemaat” inşa etmektedirler. Bu çalışma, Benedict Anderson'ın “hayali cemaatler” kavramı çerçevesinde diaspora topluluklarının kolektif kimlik inşa süreçlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Kuramsal çerçeve olarak Anderson'ın yaklaşımı benimsenmiş, kavramsal inceleme kapsamında Çerkes diasporası örneklem olarak ele alınmıştır. Çerkes toplulukları, tarihsel sürgün deneyimi ve dağınık yerleşim yapılarıyla, diaspora kimliğinin hem tarihsel hem de çağdaş biçimlerini anlamak için özgün bir zemin sunmaktadır. Bu doğrultuda, klasik ve çağdaş literatür taranarak diaspora ve hayali cemaatler kavramları arasındaki ilişki teorik olarak değerlendirilmiştir. Özellikle kültürel ritüellerin ve kolektif hafızanın diaspora kimliğini nasıl inşa ettiğine odaklanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, diaspora topluluklarının sadece kültürel unsurların taşıyıcısı değil, aynı zamanda kimliklerini sürekli yeniden kuran dinamik yapılar olduğu ortaya konmuştur. Bu bağlamda diaspora, zamansal ve mekânsal olarak parçalanmış olsa da ortak bir “hayali cemaat” duygusu etrafında bütünleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diaspora, Hayali Cemaatler, Çerkes Diasporası, Kimlik, Kültürel Hafıza.

JEL Kodları: F22, Z1, O15

Collective Identity Construction in the Circassian Diaspora: A Study on Anderson's Concept of “Imagined Communities”

Abstract

Diasporic communities strive to cope with the socio-economic and cultural challenges that come with being migrants, while also taking on the responsibility of preserving and sustaining the cultural heritage of their country of origin. Migrants who unite around a shared identity, faith, and language, but who do not know each other individually, construct an “imagined communities” as conceptualized by Benedict Anderson. This study aims to analyze the collective identity construction processes of diaspora communities within the framework of Benedict Anderson's concept of “imagined communities.” Anderson's approach has been adopted as the theoretical framework, and the Circassian diaspora has been taken as a sample for conceptual examination. Circassian communities, with their historical experience of exile and dispersed settlement structures, provide a unique ground for understanding both the historical and contemporary forms of diaspora identity. In this vein, the relationship between the concepts of diaspora and imagined communities has been theoretically evaluated by reviewing classical and contemporary literature. Focus has been placed on how cultural rituals and collective memory construct diaspora identity. The study concluded that diaspora communities are not only carriers of cultural elements but also dynamic structures that constantly reconstruct their identities. In this context, although diaspora is fragmented temporally and spatially, it unites around a shared sense of “imagined communities.”

Keywords: Diaspora, Imagined Communities, Circassian Diaspora, Identity, Cultural Memory.

JEL Codes: F22, Z1, O15

Giriş

Diaspora kavramı etimolojik olarak “dağılma” anlamına gelse de bu dağılma yalnızca fiziki bir yer değişimini değil, aynı zamanda kültürel bir yeniden köklenme sürecini ifade eder. Göçmen

* Avrasya Üniversitesi I. Uluslararası Katılımlı Göç Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur.

¹ Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, meltemyildirim@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2096-0941

topluluklar yerleştikleri yeni coğrafyalarda kültürel varlıklarını farklı biçimlerde yeniden üretirken, beraberlerinde taşıdıkları gelenek, inanç, dil ve kimlik unsurları toplumsal yaşamın kurucu bileşenleri hâline gelir. Bu süreçte diasporanın en temel kaygısı, kültürel köklerin kaybolmasıdır. Bu nedenle diaspora toplulukları, birbirlerini doğrudan tanımasalar dahi ortak bir geçmiş ve aidiyet duygusu etrafında güçlü bir cemaat bilinci geliştirirler.

Benedict Anderson'ın (1995) "hayali cemaat" kavramsallaştırması, bu tür toplulukları anlamak açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunar. Anderson'a göre topluluk üyeleri, birbirlerini tanımasalar bile ortak bir bağa sahip olduklarını hayal ederek bir aidiyet duygusu geliştirirler. Kültürel ritüeller, anma pratikleri ve paylaşılan anlatılar, bu hayali cemaatin kurulmasında merkezi bir rol oynar. Benzer şekilde diasporalar da coğrafi dağınıklıklarına rağmen ortak hafıza ve kültürel pratikler aracılığıyla kolektif bir kimlik üretirler. Bu yönüyle diaspora, yalnızca göç sonrası ortaya çıkan bir yapı değil, aynı zamanda kolektif hafıza, ritüeller ve dijital etkileşimler üzerinden sürekli yeniden kurulan bir toplumsal formdur.

Bu çalışma, Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramını diaspora bağlamında yeniden ele almayı amaçlamaktadır. Ulus inşasını açıklamak üzere geliştirilen bu kuramsal yaklaşım, burada ulus-devlet sınırlarını aşan kolektif kimlik biçimlerini anlamak üzere genişletilmektedir. Türkiye'deki diasporik topluluklardan biri olan Çerkes diasporası, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sürgün deneyimi ve sonrasında oluşan dağınık yerleşim yapısıyla, diasporik kimliğin hem tarihsel hem de güncel boyutlarını tartışmak için örnekleyici bir zemin sunmaktadır. Çerkes toplulukları günümüzde tarihsel hafıza, kültürel ritüeller ve dijital etkileşimler aracılığıyla kolektif bir kimlik bilincini sürdürmektedir. Bu çalışma, söz konusu pratiklerin diasporik topluluklarda "hayali cemaat" duygusunun nasıl kurulduğunu ve yeniden üretildiğini tartışmayı hedeflemektedir.

Nitel araştırma yaklaşımına dayanan bu çalışma, ampirik bir saha araştırması yürütmekle birlikte literatür taraması ve kuramsal yorumlama yöntemiyle ilerlemektedir. Diaspora çalışmalarına ilişkin klasik ve çağdaş kaynaklar incelenmiş olup, diaspora, kolektif kimlik ve hayali cemaat kavramları arasındaki ilişkiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çerkes diasporasına ilişkin aktarılan örnekler, doğrudan saha verisine değil, mevcut literatürde yer alan ikincil kaynaklara, tarihsel çalışmalara ve daha önce yapılmış etnografik gözlemlere dayalıdır. Bu örnekler, ampirik bulgular olarak değil, kuramsal tartışmayı somutlaştıran analitik referanslar olarak kullanılmaktadır.

2. Teorik Çerçeve: Hayali Cemaatler ve Diaspora

Benedict Anderson'ın (1995) Hayali Cemaatler kavramı, modern ulus kimliğinin oluşumunu açıklamakla birlikte, diaspora çalışmalarında da güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Anderson'a göre ulus, üyelerinin birbirlerini tanımadıkları hâlde ortak bir aidiyet etrafında birleşmeleriyle var olan, semboller ve iletişim ağları aracılığıyla hayal edilen bir topluluktur (Anderson, 1995: 6). Diasporalar da benzer biçimde, farklı coğrafyalara dağılmış olmalarına rağmen ortak bir köken, tarih ve kültürel hafıza etrafında örgütlenen hayali cemaatlerdir. Ancak diaspora bağlamında bu hayal, ulusal sınırların ötesine taşınmaktadır. Gilroy'un (1994: 208) vurguladığı gibi diasporik kimlikler, sabit bir coğrafi merkeze değil, hareket hâlindeki ilişkiler ağlarına dayanmaktadır. Bu yönüyle diaspora, Anderson'ın kavramsallaştırmasını ulusötesi kimliklerin analizine uyarlayan genişletilmiş bir çerçeve sunmaktadır.

Diaspora kavramına yönelik ilginin artmasıyla birlikte kavramın anlamı da farklı akademik, kültürel ve siyasal bağlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Brubaker'ın (2005: 3) belirttiği gibi, bu durum bir tür "diaspora diasporası"na yol açmış, kavramın anlamı genişleyerek dağılmıştır. Brubaker (2005: 4) diaspora kavramının 'kategorik' bir etiket olmaktan çıkıp, süreçsel bir kimlik biçimi olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşım, Anderson'ın "hayali cemaatler" fikrini tamamlamaktadır, çünkü diaspora kimliği de sabit bir varlık değil, tarihsel

olarak sürekli yeniden kurulan bir aidiyet biçimidir. Anderson'ın ulus için söylediği "hayal etme eylemi", diasporalarda da geçerlidir. Ancak bu kez hayal edilen, bir ulusal birlik değil, dağınık ama birbirine bağlı bir topluluk imgesidir. Bununla birlikte, diasporanın temelinde hâlâ ortak bir kökeni paylaşan ve etnik ya da dinsel anavatanının sınırları dışında yaşayan topluluklar vardır. Shain ve Barth (2003: 452), diasporayı bu yönüyle tanımlarken, üyelerin köken topraklarla kurdukları aidiyetin belirleyici olduğunu ve bu üyelerin farklı düzeylerde diasporik faaliyetlere katıldığını vurgulamaktadır. Onlara göre diasporalar, çekirdek üyeler, pasif üyeler ve sessiz üyelerden oluşur, kimileri sürekli örgütlü faaliyetlerin içindeyken, kimileri yalnızca kriz anlarında harekete geçmektedir. Diaspora üyeleri, ortak kültürel bağlarla, birlik halindedir.

Göç hikayesi bulunan her toplumdan diaspora olarak söz etmek doğru değildir. Cohen (2008: 17) diasporayı yalnızca göç veya sürgünle tanımlamanın yetersiz olduğunu, bunun aynı zamanda kolektif bir kimlik projesi olduğunu savunmaktadır. Diaspora kimliği hem anavatana yönelen sembolik bağlılık hem de bulunduğu toplumsal çevrede var olma mücadelesiyle biçimlenmektedir. Bu durum Anderson'ın "hayali cemaat" fikriyle örtüşmektedir, çünkü diaspora üyeleri birbirlerini tanımasalar bile ortak bir tarihsel anlatı, ortak semboller ve kolektif ritüeller aracılığıyla bir topluluk bilinci oluşturmaktadırlar. Diaspora tanımının karşılanabilir olması için bu unsurlar oldukça önem taşımaktadır. Clifford (1994: 304) ise diasporayı, kimliğin sabit köklere değil, sürekli hareket ve etkileşim hâlindeki ağlara dayandığı bir oluşum olarak tanımlamaktadır. Ona göre diaspora, köklü olmak kadar, hareket halinde olmaktır. Bu görüş, Anderson'ın ulus tahayyülünden farklı olarak, aidiyetin coğrafi değil kültürel bir kurguyla üretildiğini vurgulamaktadır. Böylece diaspora toplulukları hem geçmişin mirası hem de güncel sosyal pratikler aracılığıyla yeniden hayal edilen cemaatler hâline gelmektedir.

Anderson her ne kadar doğrudan diasporaya atıfta bulunmasa da diaspora üyelerinin günümüzde kurdukları bağları milliyetçilik ve kültürel hafıza üzerinden anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramı, diaspora üyelerinin topraklarından uzakta olsalar bile birbirleriyle kültürel ve duygusal bir bağ kurabilmelerini açıklamak için kullanılabilir. Ulusun, toplumsal eşitsizliklere rağmen üyeleri arasında bir birlik tahayyülü olduğuna işaret etmektedir (Anderson, 1995: 22). Benzer biçimde Agnew (2005: 7) hafızanın diasporada köken topraklarla bağı sürdürmedeki önemine işaret ederken, Qutait (2021: 23) nostaljinin ulusal aidiyeti yeniden üreten bir unsur olduğuna dikkat çekmektedir. Chen (2021: 6) ise kültürel hafızanın sınırları aşarak diasporik kimliği "hayali bir anavatan" etrafında kurduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda diaspora ile ulusal aidiyet arasındaki ilişki güçlü bir şekilde kurulmuş, Anderson'ın "hayali cemaatler" (1995: 20) kavramsallaştırmasının da işaret ettiği üzere, üyeler birbirlerini hiç tanımasalar dahi, hayali bir birliktelik ve ortak kader algısı etrafında diaspora olma halini önemli bir çatı olarak benimsemişlerdir.

Çerkes diasporası, bu kuramsal çerçevenin somut bir örneğini oluşturmaktadır. Farklı ülkelerde yaşayan Çerkes toplulukları, 19. yüzyılda yaşanan sürgün deneyimi etrafında şekillenen ortak bir tarih bilinciyle birbirine bağlanmaktadır. Bu bağ, yalnızca geçmişin hatırasına dayalı değildir, kültürel ritüeller, sosyal medya ağları, dernek faaliyetleri ve 21 Mayıs anmaları aracılığıyla sürekli yeniden üretilmektedir. Böylece diaspora, Anderson'un tarif ettiği anlamda hayal edilmiş bir topluluk olarak var olmaktadır. Çerkes diasporasında "hayal edilen cemaat"i sürdüren unsurlar arasında dil, dans, müzik, ortak semboller ve toplumsal ritüeller önemli yer tutmaktadır. Kaya (2011: 92), bu pratiklerin diaspora topluluklarında "kolektif kimlik performansları" olarak işlediğini belirtmektedir. Bu performanslar hem bireysel hem de topluluk düzeyinde kimlik bilincini canlı tutar. Diaspora, bu yönüyle sadece geçmişin bir uzantısı değil, her kuşakta yeniden üretilen bir hayal alanıdır.

2.1. Diaspora ve Kimliğin Yeniden Kurgulanışı

Kelime anlamıyla “diaspora”, dağılma anlamına gelen Yunanca bir terim olan “diaspeirein” fiilinden türemiştir. Yahudi tarihinde, tüm dünyaya dağılan dağınık bir topluluğun farklı dönemlerini ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır (Ages, 1973: 3). Son dönemdeki akademik tartışmalar, diasporayı yalnızca coğrafi bir dağılma biçimi olarak değil, aynı zamanda küreselleşme, iletişim teknolojileri ve transnasyonel ağlar aracılığıyla sürekli yeniden şekillenen dinamik bir süreç olarak ele almaktadır (Tsagarousianou, 2007: 39; Wickramasekara, 2009: 6). Diaspora, yerinden edilmiş, sürgün edilmiş ya da gönüllü göç etmiş toplulukların, farklı ülkelerde yaşamlarını sürdürmelerine rağmen anavatanla duygusal, kültürel ve çoğu zaman siyasal bağlarını sürdüren kolektif oluşumlardır. Diaspora, bu yönüyle yalnızca bir yer değiştirme deneyimini değil, aynı zamanda kimliklerin yeniden kurulduğu bir alanı ifade etmektedir. Gilroy (1994: 207), diasporayı ulusal sınırları aşan, ortak bir tarih ve hatırlama pratiğiyle birbirine bağlanan toplulukların ağı olarak tanımlamaktadır. Ona göre diaspora, ulus-devlet merkezli kimlik anlayışlarını aşarak, tarihsel deneyim ve kültürel üretim biçimlerinin bir aradığına vurgu yapmaktadır. Bu bakış açısına göre kimlik, kökenle kurulan bağın mutlak korunmasından ziyade, tarihsel deneyimin farklı bağlamlarda yeniden yorumlanmasıyla anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla diaspora, geçmişin travmalarını taşıyan ama aynı zamanda yeni kimlik biçimleri üreten dönüşümsel bir alandır. Hall’un (1990: 223-224) ileri sürdüğü gibi kimlik, tamamlanmış ve sabit bir özden ziyade, tarihsel süreçler içinde sürekli üretilen bir oluş halidir. Bu nedenle diasporik kimlik, hem “olma”ya hem de “oluş”a işaret etmektedir. Köken toprakla kurulan bağ, kültürel hafıza ve yaşanan yeni coğrafyalar bu kimliği şekillendirmektedir. Diaspora için “ev” hem dönülmesi arzulan bir mekânı hem de günlük yaşantının somut deneyimini ortaya koymaktadır (Brah, 1996: 189). Dolayısıyla diaspora kimliği, farklı coğrafyalara dağılmış olsalar da ortak bir aidiyet duygusu etrafında yeniden üretilen kolektif bir kimlik olarak varlık kazanmaktadır.

Diasporik kimlik, köken topraklarla duygusal bağların yanı sıra kültürel pratikler aracılığıyla da varlığını sürdürmektedir. Yemek, dil, müzik, dans, düğün ya da cenaze ritüelleri gibi gündelik yaşamın unsurları, diaspora topluluklarında kimliği canlı tutan temel taşıyıcılarıdır. Bu noktada kültürel kimlik, diasporanın hem geçmişle bağını koruyan hem de yeni toplumsal bağlamlarda yeniden üretilen bir boyut olarak öne çıkmaktadır. Hall’un (1990: 225) ileri sürdüğü gibi kültürel kimlik, yalnızca ortak bir geçmişin hatırlanması değil, aynı zamanda günümüzde yeniden kurgulanan bir süreçtir. Dolayısıyla diaspora deneyimi, kültürel kimliğin sürekliliğini ve dönüşümünü birlikte barındıran dinamik bir yapı ortaya koymaktadır. Diaspora kimliklerinin oluşumunda anıların kavramının merkezî bir rol oynadığı kabul edilmektedir (Kim, 2007: 338). Bu anılar hem kolektif deneyimlerin aktarımı hem de bireysel anlatıların yeniden biçimlendirilmesi yoluyla kimlik sürekliliğini sağlamakta, böylece aidiyet duygusunun kuşaklararası aktarımına aracılık etmektedir.

Kültürel kimliğin, bireysel kimlikten daha öncelikli bir konumu olduğu sıkça vurgulanmaktadır. Birey toplumsal bilinçten bağımsız değildir, kimlik her zaman kolektif aidiyetle şekillenmektedir (Durkheim, 1984: 15). Bu çerçevede, kültürel kimlik yalnızca toplumsal bağlılığı değil, aynı zamanda bir coğrafyaya ya da toprağa duyulan derin bağlılığı da içermektedir. Diaspora topluluklarının kimlikleri bu açıdan değerlendirilebilmektedir. Kişi, hiç görmemiş olsa dahi kültürünün köken aldığı topraklara karşı güçlü bir aidiyet hissedebilmektedir. Aynı zamanda bireyin kimliği topluluk içindeki tanınma süreçleriyle şekillenmektedir. Bu da bireysel kimliğin kültürel bağlam ve tanıma ilişkilerine bağlı olduğunu göstermektedir (Taylor, 1992, 33). Dolayısıyla, diaspora için köken topraklarına olan bağlılık kimliğin temel unsurlarından biridir. Diaspora toplulukları yalnızca göçmen gruplar olmayıp, aynı zamanda tarihsel ve siyasal bir kimlikle tanımlanmaktadır. İradeleri dışında yaşadıkları yerden ayrılmak zorunda kalan bu gruplar, yeni yerleştikleri coğrafyalarda kültürel değerlerini

sürdürme konusunda güçlü bir arzu taşımaktadır (Hall, 1990: 225). Söz konusu devamlılık, kültürel ritüellerin sürdürülmesiyle mümkün olmaktadır.

2.2. Ortak Hafıza, Hafıza Mekanları ve Simgesel Sermaye

Diaspora topluluklarının kimliklerini sürdürme ve yeniden üretme süreçlerinde ortak hafıza merkezi bir rol oynamaktadır. Bu hafıza, çoğunlukla göç travmaları, sürgün deneyimleri ve “anavatan” idealleri etrafında biçimlenmektedir. Ancak söz konusu anlatılar bireysel deneyimlerden ziyade, kuşaklar boyunca aktarılan kolektif ve çoğu zaman idealize edilmiş hafıza pratikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbwachs (1992: 38), bireysel hafızanın tek başına var olamayacağını, her zaman bir toplumsal çerçeve içinde inşa edileceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle diaspora deneyiminde de hafıza, yalnızca geçmişin kişisel hatırlanışı değil, topluluğun kültürel pratikleri ve kuşaklararası aktarımıyla sürekli yeniden kurulan kolektif bir kaynaktır. Assmann (2011: 37) bu yapıyı “kültürel hafıza” kavramıyla açıklamaktadır. Kültürel bellek yalnızca geçmişi muhafaza etmez aynı zamanda toplulukların kimliğini biçimlendiren bir anlam çerçevesi üretmektedir. Diasporalar açısından hafıza, geçmişle bağ kurmanın yanı sıra, o geçmişin nasıl hatırlandığı ve hangi semboller aracılığıyla temsil edildiği sorularını da içermektedir. Bu kolektif hafıza, Nora’nın (1989: 7) ifade ettiği gibi “hafıza mekanları”nda somutlaşmaktadır, anıtlar, müzeler, törenler, dernekler veya gündelik ritüeller, topluluğun geçmişle bağını canlı tutan sembolik alanlar işlevi görmektedir. Aynı zamanda bu hafıza mekânları, Bourdieu’nün (1986: 51) kavramsallaştırdığı “simgesel sermaye”nin de üretildiği alanlardır. Ritüeller aracılığıyla elde edilen prestij, saygınlık ve aidiyet, diaspora kimliğinin kolektif gücünü pekiştirmektedir.

Çerkes diasporasında 21 Mayıs anmaları, deniz kıyılarına bırakılan karanfiller, bayrak ve meşaleler bu hafıza mekânlarının somut örnekleridir. Bu pratikler, bireysel anıları kolektif bir hatırlama biçimine dönüştürürken, aynı zamanda kültürel sermaye üretmektedir. Connerton (1989: 72) hafızanın yalnızca zihinsel değil, aynı zamanda bedensel pratikler yoluyla aktarıldığını söylemektedir. 21 Mayıs anmalarındaki bu semboller, geçmişin beden taşıdığı semboller aracılığıyla hatırlamanın yollarıdır. Böylece hafıza, sadece anlatılan bir geçmiş değil, sahnelenen bir kimlik hâline gelmektedir. Kaya (2011: 87-94), Türkiye’deki Çerkes diasporasında gözlemlediği gibi, diaspora kimliği “geleneğin yeniden icadı” yoluyla canlı tutulmaktadır. Bu süreç, geçmişe ait sembollerin yeni kuşaklar tarafından güncellenmesiyle gerçekleşmektedir. Kaya’ya (a.g.e.) göre bu ritüeller, Bourdieu’nün “simgesel sermaye” kavramıyla uyumlu biçimde, kültürel prestij ve topluluk içi dayanışma üretmektedir. Benzer biçimde, Berns-McGown (2007: 23-26) diasporik kimliğin tek bir kökene dönüş arzusundan ibaret olmadığını, aksine çoğul aidiyetler ve yeniden yorumlanan hafıza mekânları etrafında şekillendiğini vurgulamaktadır. Çerkes anma törenleri hem geçmişin yasını hem de bugünün dayanışmasını bir arada yaşatan ritüellerdir. Bu, hafızanın hem bağlayan hem de yenileyen işlevini görünür kılmaktadır. Wofford (2016: 74-76) her diasporanın kendi tarihsel bağlamı içinde tanımlanması gerektiğini öne sürmektedir. Çerkes örneğinde diaspora kimliği, sürgün travmasının etrafında şekillense de günümüzde özellikle Türkiye’deki kentli kuşakların kültürel performansları aracılığıyla yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum, hafıza mekânlarını nostaljik olmaktan çıkarıp simgesel sermayeyi yeniden üreten dinamik alanlara dönüştürmektedir.

Diaspora topluluklarında ortak hafızanın canlı tutulduğu başlıca alanlardan biri, kültürel derneklerdir. Bu mekânlar yalnızca sosyalleşme alanı değil, aynı zamanda geçmişin kolektif anlatılarla yeniden üretildiği hafıza mekânlarıdır. Örneğin, anma törenleri, bayram kutlamaları, düğün ya da cenaze ritüelleri, topluluk üyelerinin köken toprakla bağlarını yeniden hatırlamalarına aracılık etmektedir. Bu tür pratikler, toplumsal hafıza çerçevesinde bireysel hatıraları kolektif bir düzleme taşıırken (Halbwachs, 1992: 38), aynı zamanda “hafıza mekânları” işlevi görmektedir (Nora, 1989: 7). Bu ritüeller ve mekânlarda sergilenen semboller, kullanılan dil, çalınan müzik ya da paylaşılan yemekler ise Bourdieu’nün (1986: 51)

kavramsallaştırdığı simgesel sermayeyi üretmektedir. Üyeler birbirlerini hiç tanımasalar dahi, bu ortak semboller ve ritüeller etrafında bir araya gelerek Anderson'ın (1995: 6) tanımladığı biçimiyle bir “hayali cemaat” oluştururlar. Böylece hafıza mekânları, yalnızca geçmişin hatırlanmasını değil, aynı zamanda kolektif kimliğin kuşaktan kuşağa aktarılmasını da mümkün kılmaktadır.

3. Türkiye’de Diaspora Örneği: Çerkesler

Rusya'nın Kafkasya politikası çerçevesinde yüz yılı aşkın süren Rus-Çerkes Savaşı, Kafkasya'daki toprakların boşaltılmasına yönelik kararlar son aşamaya gelmiştir (King, 2008: 94). Zorunlu göçe ilişkin karar, bütün Kuzey Kafkasya topraklarının eş zamanlı biçimde boşaltılmasını değil, başta Kuban havzası ve Karadeniz kıyı bölgeleri olmak üzere stratejik alanların tahliyesini hedeflemiştir (Richmond, 2013, 79–83; King, 2008: 92-95). 1850’li yıllarda yoğun olarak başlayan ve 1917 Rus Devrimi’ne kadar süren Çerkes göçleri, Anadolu topraklarına, Balkanlar’a ve bugünkü Suriye, Ürdün ve İsrail topraklarına kadar uzanmıştır. Kırım Savaşı’yla başlayan ve sonrasında 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’yle Çerkesler, Osmanlı topraklarına kitlesel olarak göç etmişlerdir (Kaya, 2011: 80). Rus yönetimi, askeri ve stratejik amaçlarla hem yerleşik köylü nüfusun denetimini arttırmayı hem de bölgedeki direnişi kırmayı hedeflemiştir (Richmond, 2013: 57-61). Osmanlı İmparatorluğu ise bu göçmenleri kendi sınırları içinde çeşitli bölgelere yerleştirerek hem demografik hem de siyasi sınırlarını güçlendirmiştir. Bölgeden sürgün edilen Çerkeslerin sayısı hakkında net bir bilgi olmamakla birlikte günümüzde Çerkes diasporasının en yoğun şekilde bulunduğu bölgenin Anadolu olduğu söylenebilmektedir (Richmond, 2013: 91). Kayda alınmayan, belgesiz ya da yasadışı gelenler nedeniyle net bir sayıya ulaşmak mümkün değildir. Karpat (1985: 27), 1862’den 20. yüzyılın ilk on yılını kapsayan süreçte üç milyon Çerkesin göç ettiğini aktarmıştır.

Sürgün sonrasında Çerkesler, zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermiş, bulaşıcı hastalıklar, beslenme eksikliği ve yerleşim bölgelerinin altyapısının yetersizliği önemli sorunlar olmuştur (Atasoy, 2014: 20). Aynı zamanda sürgün olayı, Çerkes kimliğinin korunması, dilin nesilden nesile aktarılması ve kültürel hafızanın canlı tutulması açısından diaspora toplulukları arasında güçlü bir bağ oluşturmuştur. (Bram, 1999: 210). 21 Mayıs 1864, büyük göç için belirlenmiş ortak tarihtir ve Çerkes diasporası için önem taşımaktadır (Okçuoğlu, 2019: 126). Türkiye’de Çerkes diasporası, hafıza ve kültürel kimliğin muhafazasında önemli bir örnek sunmaktadır. Kültür dernekleri, dil ve dans kursları, anavatan gezileri, anavatan medyasını takip etme pratikleri ve sosyal medyada aktif biçimde kullanılan sayfalar aracılığıyla, kolektif hafıza canlı tutulmakta ve kimlik sürekliliği sağlanmaktadır.

Büyük Çerkes Sürgünü, aradan yüzyıllar geçmesine rağmen günümüzde hâlâ diaspora kimliğinin merkezinde yer almakta ve her yıl 21 Mayıs’ta düzenlenen anma törenleriyle güçlü bir şekilde hatırlanmaktadır. Bu anmalarda yer alan sembolik pratikler, bireysel hafızayı kolektif bir hafızaya dönüştürmektedir. Bu ritüeller, Halbwachs’ın kolektif hafıza yaklaşımıyla uyumlu biçimde, bireysel deneyimleri topluluk düzeyinde yeniden üretmektedir. Her yıl yüzlerce kişinin farklı şehirlerden organize biçimde katıldığı bu törenler, yalnızca geçmişin anısı değil, Anderson’ın (2009: 20) ifade ettiği gibi “hayali cemaatler”in de bir tezahürüdür. Katılımcılar birbirlerini hiç tanımasalar dahi, ortak bir tarih ve ortak bir kader algısı etrafında kendilerini aynı topluluğun üyeleri olarak tahayyül etmektedir. Kültür dernekleri ve sosyal medya aracılığıyla duyurulan ve örgütlenen bu anmalar, aynı zamanda dijitalleşmenin diaspora hafızasının sürdürülmesindeki rolünü de açık biçimde ortaya koymaktadır.

19. yüzyılın ortasında yaşanan zorunlu göçler sonucunda dünyanın farklı bölgelerine dağılan Çerkes toplulukları, Gilroy’un (1994: 209) ifade ettiği anlamda zorunlu hareketliliğin oluşturduğu bir ilişkisel ağ içerisinde kimliklerini yeniden tanımlamışlardır. Sürgün, Çerkesler için yalnızca tarihsel bir kopuş değil, aynı zamanda kültürel hafızanın, anma ritüellerinin ve

dayanışma pratiklerinin beslendiği bir kimlik zemini haline gelmiştir. Bu yönüyle diaspora, Çerkes kimliğini durağan bir etnik aidiyet olmaktan çıkararak, farklı toplumsal ve mekânsal bağlamlarda yeniden üretilen bir kültürel form haline getirmektedir. SSCB'nin dağılması ve gelişen ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte Çerkesler, anavatanlarıyla daha yakın ilişkiler geliştirme fırsatı bulmuş ve etkileşimlerini güçlendirmişlerdir. Bu sayede vatanından uzakta yaşayan Çerkesler öncesinde “sürgün halkı” olarak kabul edilirken, artan etkileşimlere bağlı olarak “diaspora topluluğu” halini almıştır (Kaya, 2005: 132). Transnasyonel ilişkilerin diaspora toplumları için önemli bir rolü bulunmaktadır. Kültürel devamlılık ve etkileşim, ulus ötesi ağlarla ve gelişen teknolojiyle sağlanabilmektedir.

3.1. 21 Mayıs Anmalarında Kolektif Hafıza ve Ritüeller

1864 sürgünü, Çerkes topluluklarının kolektif hafızasında yalnızca bir tarihsel olay değil, kimliğin temel kurucu unsurlarından biri olarak yer almaktadır. Her yıl 21 Mayıs, “Çerkes Sürgünü ve Soykırımını Anma Günü” olarak anılmakta ve diaspora için geçmişin acısını hatırlamanın yanı sıra, kimlik ve aidiyetin yeniden üretildiği bir ritüel haline gelmiştir (Besleney, 2014: 67). Bu anmalar genellikle deniz kıyısında veya şehir meydanlarında gerçekleştirilmektedir. Karadeniz’e karanfil bırakmak, siyah kıyafetler giymek, Nart efsanelerinden esinlenen meşaleler yakmak ve sürgün sırasında yaşamını yitirenler için sessiz yürüyüşler yapmak bu ritüelin temel sembolleri haline gelmiştir. Bu pratikler, Halbwachs'ın (1992: 38) “kolektif hafıza” kavramıyla uyumlu biçimde, bireysel anıların topluluk düzeyinde yeniden üretildiği hafıza mekânları oluşturur.

Türkiye'deki anmaların en görünür olanları Düzce, Kayseri, Samsun, Sakarya ve Ankara illerinde yapılmaktadır. Etkinliklerde, geleneksel Çerkes müzikleri ve Çerkes bayrakları öne çıkmaktadır. Bu semboller, diaspora kimliğinin kolektif belleğini güçlendiren simgesel sermaye biçimleridir (Bourdieu, 1986: 51). Ayrıca, son yıllarda sosyal medya da bu anmaların önemli bir boyutunu oluşturur. Türkiye'de Çerkeslerin bir araya gelmelerine olanak sağlayan, gerek kültürel gerek politik faaliyetlerini sürdürdükleri mekânlar olarak yer alan dernekler, Çerkes kimliğini yeniden üreten önemli araçlar olmuştur (Okçuoğlu, 2019: 149). Kuzey Kafkas kültür derneklerini tek çatı altında toplayan Kafkas Dernekleri Federasyonu (KAFFED) gibi kuruluşlar, çevrimiçi anma etkinlikleri düzenleyerek hem diasporanın farklı şehirlerdeki bireylerini bir araya getirmekte hem de genç kuşaklarda tarihsel bilinç oluşturmaya hedeflemektedir. Bu dernekler Çerkes kültürünün devamlılığı ve somutlaştırılması adına önemli bir rol üstlenmektedirler.

21 Mayıs anmaları hem tarihsel travmanın hatırlanmasını hem de diasporik kimliğin kolektif bir dayanışma çerçevesinde yeniden inşasını mümkün kılmaktadır. 21 Mayıs törenleri, Çerkes diasporasının kimlik, hafıza ve dayanışma unsurlarını bir araya getiren çok katmanlı bir toplumsal pratiktir. Törenlerde yaşanan duygusal yoğunluk, müzik, semboller ve ritüeller aracılığıyla diaspora bireyleri hem geçmişi anmakta hem de geleceğe yönelik bir kimlik tahayyülü kurmaktadır. Böylece, Çerkes diasporası Anderson'ın (1995) tarif ettiği biçimiyle hem “hayali bir cemaat” hem de “kolektif bir hafıza topluluğu” olarak varlığını sürdürmektedir.

Küreselleşmenin hız kazandığı günümüzde dijitalleşme, diaspora topluluklarının kimlik inşa süreçlerinde dönüştürücü bir rol oynamaktadır. Türkiye'deki Çerkes diasporası, sosyal medya ve çevrimiçi platformlar aracılığıyla kültürel kimliğini yeniden üretmekte ve bu süreçte geleneksel aidiyet biçimlerini dijital ortama taşımaktadır. Bu bağlamda dijital platformlar, yalnızca kültürel aktarımın araçları değil, aynı zamanda kimliğin yeniden müzakere edildiği yeni “hafıza mekânları” hâline gelmiştir. Bu sanal mekânlar, bir yandan diasporik birliktelik ve dayanışmayı güçlendirirken, diğer yandan geleneksel normlara aykırı görülen pratiklerin dışlanmasına imkân tanıyan denetim alanları da üretmektedir. Dolayısıyla sosyal medya, diaspora için hem kolektif aidiyeti pekiştiren hem de kültürel sınırların yeniden çizildiği bir

alan olarak işlev görmektedir. Bu durum, Anderson'ın (1995: 6) "hayali cemaat" kavramının dijital çağdaki somut bir yansımaları oluşturmaktadır, çünkü üyeler fiziksel olarak bir araya gelmeseler dahi ortak bir tarih ve kader duygusu etrafında birleşmektedirler.

Bu tartışma, diaspora çalışmalarında son dönemde öne çıkan transnasyonalizm yaklaşımıyla da örtüşmektedir. Transnasyonalizm, diasporik kimliklerin tek bir ulusal bağlamla sınırlı olmadığını, eşzamanlı olarak birden fazla mekân ve aidiyet alanı içinde kurulduğunu vurgulamaktadır (Sirkeci, 2012: 354). Bu perspektif, Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramını mekânsal olarak genişleterek, diasporik toplulukların ulusal sınırların ötesinde kurdukları ilişkisel ağları görünür kılmaktadır. Dijital iletişim teknolojileriyle güçlenen bu transnasyonel bağlar, diasporayı yalnızca geçmişle kurulan bir aidiyet alanı olmaktan çıkararak, eşzamanlı ve çok merkezli bir kimlik pratiğine dönüştürmektedir.

Benzer biçimde, Berns-McGown (2007: 13) diasporayı "bağlantılar alanı" olarak tanımlayarak, bireylerin bir yandan anavatana, diğer yandan yaşadıkları topluma uzanan çok katmanlı ilişkiler kurduklarını belirtir. Bu çoklu bağlantı biçimleri, dijital çağda sanal etkileşim ağları üzerinden güçlenmiş, diaspora kimliğini hem zamansal hem mekânsal olarak daha akışkan bir yapıya dönüştürmüştür. Bu bağlamda, diaspora kimliklerinin sürekliliği yalnızca kolektif hafıza ve ritüellerle değil, aynı zamanda teknolojinin sunduğu imkânlarla da pekişmektedir. Dijital platformlarda kurulan topluluklar, anma törenlerinin duyurulması, anadilde içeriklerin paylaşılması ve kültürel hafızanın aktarılması, diasporanın hayali cemaat olma özelliğini günümüz koşullarına taşımaktadır (Tsagarousianou, 2007: 39). Böylece öz kimliğin muhafazası, ulusal bilinç, dil, gelenekler ve ritüeller gibi kültürel kodların canlı tutulması, diaspora topluluklarının hem yerel hem küresel ölçekte bir hayali cemaat olarak varlığını sürdürmesini mümkün kılmaktadır.

Sonuç

Coğrafi bir yer değişikliğinden çok bir kimliği ifade eden diaspora kavramı, teknolojik gelişmeler, küreselleşmenin hız kazanması ve göç hareketlerinin artmasıyla birlikte giderek daha sık tartışılır hale gelmiştir. Etimolojik anlamının çok ötesinde, kolektif bilinç, hafıza, kültürel kimlik ve ritüellerle şekillenen diaspora, üyesi olduğu toplulukların Anderson'ın ifadesiyle birer "hayali cemaat" haline gelmesine aracılık etmektedir. Milliyetçilik bağlamında ortaya konulan bu kavram, günümüzde diaspora topluluklarının güçlü bağlarını ve ortak kimliklerini anlamlandırmada önemli bir analitik çerçeveye sunmaktadır.

Anderson'ın vurguladığı üzere, hayali cemaatlerde üyelerin birbirlerini tanımaları gerekmez, "hayali" ifadesi de gerçek dışı bir topluluğa değil, ortak hayal gücü etrafında kurulan soyut bir birlikteliğe işaret etmektedir. Diaspora toplulukları tam da bu özelliğiyle hayali cemaatlerin güncel bir örneğini oluşturmaktadır. Tarihsel arka planları yüzyıllar öncesine dayansa dahi, diaspora üyeleri kültürlerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, ritüellerini muhafaza etmiş, ortak hafızayı kuşaktan kuşağa aktarmış ve diğer üyelerle sürekli bir etkileşim içinde olmuştur. Diaspora üyeleri, birbirlerini tanımasalar bile, ortak bir tarihsel anlatı, kültürel ritüeller ve semboller aracılığıyla birbirlerine ait olduklarını "hayal ederler". Bu hayal gücü, diaspora kimliğinin hem bağlayıcı hem de yenileyici yönünü açığa çıkarmaktadır. Diaspora toplulukları için geçmişe ait travmalar, yalnızca hatırlanan olaylar değil, aynı zamanda topluluk bilincini pekiştiren kolektif hafıza pratikleridir. Hafıza, bireysel değil toplumsal bir olgudur. Dolayısıyla diaspora kimliği de topluluk düzeyinde sürekli yeniden inşa edilmektedir.

Çerkes diasporası örneği, bu sürecin somut bir yansımaları oluşturmaktadır. 19. yüzyıldaki sürgünle farklı coğrafyalara dağılmış olan Çerkes toplulukları, ritüeller, anma törenleri ve semboller aracılığıyla tarihsel bir süreklilik duygusu ortaya koymaktadır. Diaspora kimliğiyle birlikte kültürel öğeler, çağın koşullarına göre yeniden yorumlanmaktadır. Bu yönüyle diaspora ne geçmişte donup kalmakta ne de yeni toplumla tam anlamıyla bütünleşmektedir. Diaspora bu

yönüyle iki dünya arasında akışkan bir kimlik alanı oluşturmaktadır. Gelişen günümüz teknolojisinde, dijitalleşmenin diaspora kimliğinin yeniden üretimindeki rolü de açıktır. Özellikle diaspora bağlamında ele aldığımızda dijital platformların artık yalnızca iletişim araçları değil, aynı zamanda yeni hafıza mekânları olarak işlev gördüğü çalışmada vurgulanmaktadır. Sosyal medya, diaspora kimliğinin hem ulus ötesi hem de kuşaklararası düzlemde aktarılmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, Anderson'ın hayali cemaat kavramının dijital çağda sanal ve ağ temelli bir boyut kazandığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Anderson'ın "hayali cemaatler" yaklaşımının ulus-devlet sınırlarını aşan bir bağlamda, diasporik kimliklerin açıklanmasında da geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Ancak aynı zamanda bu cemaatlerin artık yalnızca hayal edilen değil, dijital ortamda dahi sürekli etkileşim hâlinde yaşanan topluluklar hâline geldiği de ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla diaspora, günümüz dünyasında hem kültürel sürekliliğin hem de kimlik dönüşümünün kesişim noktasında duran canlı bir sosyal olgu olarak değerlendirilmelidir. Diaspora kimliği, kolektif hafıza, kültürel ritüel ve dijital etkileşim şeklinde sürekli yeniden inşa edilen dinamik bir süreçtir. Diasporalar, geçmişe tutunurken aynı zamanda geleceğe yönelen kimlik biçimleri üretmektedirler. Çerkes diasporası örneğinde olduğu gibi, sürgün travmasının yarattığı tarihsel bellek, bugün yeniden canlandırılmaktadır. Böylece diaspora hem geçmişin bir yansıması hem de bugünün kültürel bir sürekliliği şeklinde tezahür etmektedir. Kuramsal bir çerçeve sunan bu çalışma ileride yapılacak saha araştırmalarının ve Çerkes diasporasında kuşaklararası hafıza aktarımı ve pratikleri daha ayrıntılı biçimde incelemesine olan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Çıkar Beyanı:

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Avrasya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Giriş:

1. yazar

Literatür: 1. yazar

Metodoloji: 1. yazar

Sonuç: 1. yazar

1. yazarın katkı oranı: 100

Conflict of Interest:

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Avrasya University Journal of Social and Humanity Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below; (To be filled if there is more than one author)

Introduction: 1. author

Literature: 1. author

Methodology: 1. author

Conclusion: 1. author

1st author's contribution rate: %, 100nd

Kaynakça

- Ages, A. (1973). The diaspora: origin and meaning. In: *The diaspora dimension*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-010-2456-3_1
- Agnew, V. (Ed.). (2005). *Diaspora, memory and identity: A search for home*. Toronto: University of Toronto Press.
- Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin yayılması ve kökenleri* (2. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization*. Cambridge UP.
- Besleney, Z. (2014). *The circassian diaspora in Turkey: A political history*. Routledge.

- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (241-258). New York: Greenwood.
- Brah, A. (1996). *Cartographies of diaspora: contesting identities*. London: Routledge.
- Bram, C. (1999). Circassian re-immigration to the Caucasus. W S. Weil (Ed.), *Routes and roots: Emigration in a global perspective*. (205–222). Jerusalem: Magnes. https://21mayis.org/content/pdf/diaspora/1999_ChenBram.pdf adresinden 28 Ocak 2026 tarihinde edinilmiştir.
- Brubaker, R. (2005). The “diaspora” diaspora. *Ethnic and racial studies*, 28(1), 1-19. <https://doi.org/10.1080/0141987042000289997>
- Chen, B. (2021). The politics of memory, diaspora and identity in Lillian Ng’s Silver Sister. *SAGE Open*, 11(3), 1–9. <https://doi.org/10.1177/21582440211026274>
- Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology*, 9(3), 302–338.
- Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction* (2nd ed.). Routledge.
- Durkheim, E. (1984) *The division of labour in society* W.D. Halls (Çev.), Macmillan.
- Gilroy, P. (1994). Diaspora. *Paragraph*, 17(3), 207–212.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
- Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture and difference* (222-237). London: Lawrence and Wishart Pub.
- Karpat, K. H. *Ottoman Population, 1830–1914*. University of Wisconsin Press, 1985.
- Kaya, A. (2005). Cultural reification in circassian diaspora: stereotypes, prejudices and ethnic relations. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(1), 129–149. doi:10.1080/136918304200030571
- Kaya, A. (2011). *Türkiye’de Çerkesler: Diasporada geleneğin yeniden icadı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kim, S. S. H. C. (2007). Redefining diaspora through a phenomenology of postmemory. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 16(3), 337-352. <https://doi.org/10.1353/dsp.2007.0015>
- King, C. (2008). *The ghost of freedom: A history of the Caucasus*. Oxford University Press.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: *Les lieux de mémoire*. *Representations*, 26, 7–24.
- Okçuoğlu, B. A. (2019). Türkiye’de Çerkes Diasporası: Kimlik İnşası ve Referansları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 122-156. <https://doi.org/10.18490/sosars.559096>
- Qutait, T. (2021). *Nostalgia in Anglophone Arab literature: Nationalism, identity and diaspora*. London: Bloomsbury Publishing.
- Richmond, W. (2013). *The Circassian genocide*. Rutgers University Press.
- Shain, Y., & Barth, A. (2003). Diasporas and international relations theory. *International organization*, 57(3), 449-479. <https://doi.org/10.1017/S0020818303573015>
- Sirkeci, İ. (2012). Transnasyonal mobilite ve çatışma- Transnational mobility and conflict. *Migration Letters*, 9(4), 353–363. <https://doi.org/10.59670/ml.v9i4.121>
- Taylor, C. (1992). The politics of recognition. In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism and the politics of recognition* (25-74). Princeton: Princeton University Press.
- Tsagarousianou, R. (2007). *Diasporic cultures and globalisation*. Maastricht: Shaker Publishing.
- Wickramasekara, P. (2009). *Diasporas and development: Perspectives on definitions and contributions*.
Perspectives on Labour Migration Working Paper No. 9. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1837943>